

DAGMARA CHYLIŃSKA, GERARD KOSMALA
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
Uniwersytetu Wrocławskiego
kosmala@geogr.uni.wroc.pl

Analiza zmian nazw lokalnych Chełmska Śląskiego i Raclawiczek w XX wieku jako przykład geograficznych badań przestrzeni toponimicznej Śląska

Zarys treści: Autorzy poruszają problematykę zmian w lokalnej przestrzeni toponimicznej Śląska w XX wieku. Analizowano przemiany i zanikanie nazw lokalnych na przykładzie dwóch miejscowości: dolnośląskiego Chełmska Śląskiego i górnośląskich Raclawiczek, na tle procesów historyczno-politycznych i społeczno-kulturowych regionu, ze szczególnym uwzględnieniem zróżnicowania krajobrazowego i społecznego miejscowości.

Słowa kluczowe: nazwy lokalne, toponimy, Dolny Śląsk, Górny Śląsk, przestrzeń toponimiczna

1. Wprowadzenie

Nazwy lokalne najlepiej informują o relacjach między społecznością lokalną a krajobrazem. Opowiadają, w jaki sposób człowiek budował, przekształcał i wykorzystywał do własnych celów krajobraz, w jaki sposób zawłaszczal i oswajał przestrzeń, czyniąc z niej miejsce znajome, bezpieczne i bliskie. Toponimia lokalna odzwierciedla charakter relacji między człowiekiem a miejscem, zarówno pod względem ich siły (bliżskości i przywiązania), jak i barwy (akceptacji lub odrzucenia). Nazwy lokalne opisują zatem rzeczywistość pełniej niż nazewnictwo oficjalne. Chociaż to ostatnie jest bardziej dostępne i powszechnie znane, ukształtowały je bowiem czynniki wykraczające poza wewnętrzne – jednostkowe i społeczne – uwarunkowania. Czynniki polityczny odgrywa tu decydującą rolę, czyniąc nierządno z nazewnictwa narzędzie ideologicznej kreacji krajobrazu, mniej lub bardziej agresywnej polityki historycznej.

2. Onomastyka a krajobraz

Nazwy lokalne są zbiorem obejmującym nieoficjalne nazwy miejscowe, określające przestrzeń

osadniczą człowieka oraz nazwy terenowe. Te ostatnie, zwane również mikrotoponimami, pełnią funkcję oznaczników konkretnych miejsc¹ w przestrzeni geograficznej (naturalnych i antropogenicznych); są to m.in. nazwy elementów topograficznych, nazwy polne, drogowe, leśne, wodne itd. Specyficzny język i kształtowane przez niego lokalne nazewnictwo stanowią składnik kolektywnej pamięci, którą K. Pomian (2006, s. 148) definiuje jako wspomnienia dotyczące wszystkich członków określonej grupy. Według niego pamięć ta jest rzutowana na przedmioty materialne i miejsca, ożywia się ją i kultywuje poprzez regularnie praktykowane rytuały, na przykład obrzędy, święta lub codzienne praktyki z udziałem wszystkich członków grupy. Tak rozumiana pamięć kolektywna, zwana także zbiorową, kształtuje stosunek ludzi do nich samych, do dziedzictwa, jakim jest spuścizna minionych pokoleń, określa ich tożsamość, odrębność, pozwala na zachowanie własnego Ja.

Podejmując badania nad nazewnictwem lokalnym przyjęto, że termin „nazwy lokalne” odnosi się do nazw stosowanych zwyczajowo, potocznie na określenie różnych elementów środowiska kulturowego i przyrodniczego². W odróżnieniu od nazw oficjalnych (urzędowych), toponimy te tworzone są przez społeczności lokalne na ich własny użytek i służą organizacji

¹ E. Wolnicz-Pawłowska (2005) zwraca uwagę na fakt, iż przedrostek mikro- odnosi się w tym wypadku zarówno do nazw określających pojedyncze obiekty terenowe, jak i do wielkości wspólnoty komunikatywnej, w obrębie której jest on stosowany.

² Intuicyjnie znaczenie pojęcia „nazw lokalnych” zdaje się być zrozumiałe. Istniejąca oficjalnie terminologia wprowadza szereg klasyfikacji toponimów czy nazw miejscowych, stosowanych niekiedy na określenie ogółu nazw geograficznych (S. Urbańczyk, M. Kucala 1999). Autorzy zdecydowali się wprowadzić czytelne rozróżnienie nazw będących przedmiotem niniejszego artykułu.

życia społecznego w mikroskali. Kreślą granice świata pozostającego w kręgu zainteresowań lub codziennego życia członków konkretnej społeczności lokalnej. W takim ujęciu rozmieszczenie nazw lokalnych wykreśla zasięg oddziaływania lokalnej społeczności, jej geografie codzienności.

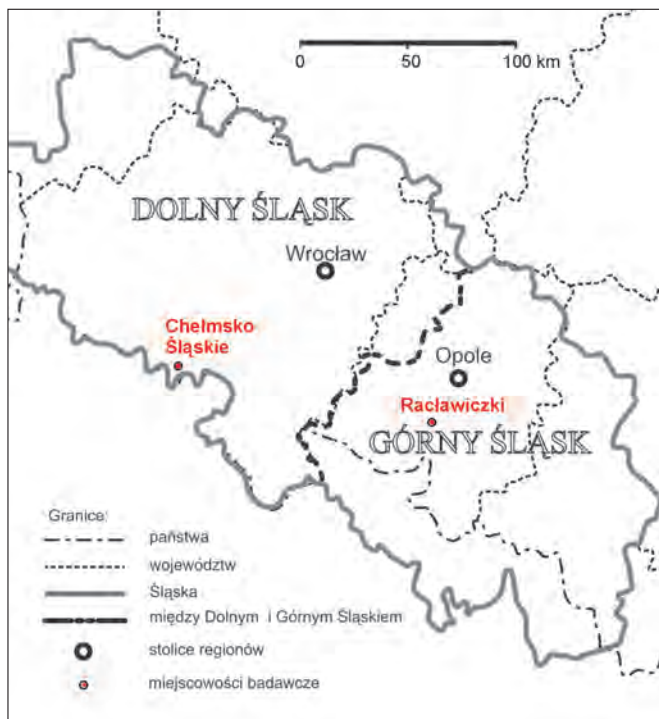
Szeroki i różnorodny zbiór nazw lokalnych stanowi swoisty tekst pozwalający na odczytywanie krajobrazu nie tylko jako zewnętrznej fizjonomii środowiska geograficznego, ale również jako specyficznego zbioru znaczeń, symboli, metafor, a nawet emocjonalnego (indywidualnego lub zbiorowego) komentarza człowieka wobec otaczającej go rzeczywistości.

Nazewnictwo lokalne w warunkach ciągłości osadniczej powstaje zazwyczaj w procesie linearnego rozwoju, gromadzenia się i nawarstwiania znaczeń, a także ich ciągłej semantycznej transformacji wynikającej z zacierania się etymologii lub potrzeby ich adaptacji do współczesnych warunków. Nazwy lokalne informują więc o procesach (prze)budowania krajobrazu, mikrohistorii, budującej tożsamość miejsc ważnych dla lokalnych społeczności.

3. Nazewnictwo lokalne a źródła danych

Nazewnictwo lokalne jako wytwór „własny”, stworzony na użytek wewnętrzny konkretnej społeczności, funkcjonuje i jest utrwalane głównie w formie ustnego przekazu. Problem dostępności danych na temat toponimów, w tym przypadku dotyczących Śląska, z okresu przedwojennego i wcześniejszych wynika przede wszystkim z faktu, że w znikomej liczbie utrwalone zostały one na mapach i w źródłach pisanych, będąc bardziej częścią krajobrazów mentalnych i historii mówionej, niż oficjalnych – ujętych opisem. Nieliczne dane znajdują się w publikacjach związanych z tzw. *Heimatkunde*. Niemal wszystkie śląskie powiaty po stronie niemieckiej w okresie międzywojennym, krócej lub dłużej, wydawały własne roczniki lub opracowania monograficzne (*Heimatbuch*, *Heimat Kalender*), w których zamieszczano niekiedy również artykuły z zakresu

onomastyki. Nielicznie zachowały się archiwalia różnego typu, nieraz przypadkowe dokumenty, notatki – źródła jednak przez autorów niebada-

Ryc. 1. Położenie Chełmska Śląskiego i Raclawiczek na Śląsku. Źródło: opracowanie własne

Fig. 1. Location of Chełmsko Śląskie and Raclawiczki in Silesia. Source: own research

ne, z pełną świadomością, że kwerenda przypominałaby w tym wypadku szukanie przysłowiowej „igły w stogu siana”. Wyjątkiem wśród źródeł archiwalnych jest tzw. kartoteka *Flurnamen*³, w całości poświęcona zasobom nazw miejscowych, a przygotowana w latach trzydziestych na potrzeby inwentaryzacji nazw lokalnych na Górnym Śląsku. Opracowanie służyło realizacji celów ówczesnej niemieckiej polityki germanizacyjnej, prowadzącej do eliminacji nazw słowiańskich lub podejrzewanych o słowiańskość na terenach III Rzeszy.

³ Kartoteka *Flurnamen*, znajdująca się dziś w Archiwum Państwowym w Opolu, miała zawierać wszystkie nazwy miejscowe i terenowe. Rzeczywistość jednak odbiegała od przyjętych założeń. Przykładowo dla Raclawiczek *Flurnamen* podaje zaledwie około pięciu nazw, natomiast w rezultacie badań terenowych zidentyfikowano kilkadziesiąt nazw funkcjonujących w okresie międzywojennym (!).

4. Uwarunkowania toponimiki lokalnej na Śląsku po 1945 roku

Celem niniejszej pracy było poznanie charakteru i przyczyn zmian nazewnictwa lokalnego w drugiej połowie XX wieku na przykładzie wybranych miejscowości na terenie Śląska – regionu specyficznego, którego trudna historia ubiegłego wieku mogła mieć decydujące znaczenie dla kształtowania się, ewolucji i trwałości toponimiki lokalnej, zwłaszcza po 1945 roku. Nie bez znaczenia dla przedmiotu badań były konsekwencje wydarzeń społeczno-politycznych: I wojny światowej dla polskiego Górnego Śląska, trudnych lat trzydziestych i okresu hitleryzmu, agresywnej niemieckiej polityki nacjonalizacji (ideologizacji) na Śląsku, dotyczącej wszystkich elementów przestrzeni geograficznej i społeczno-kulturowej, w tym nazw⁴ oraz krajobrazów, wreszcie – II wojny światowej.

Druga wojna światowa i wymiana ludności po niej, zwłaszcza na Dolnym Śląsku sprawiła, że na terenach zasiedlanych i „organizowanych” na nowo tworzone były od podstaw zbiory nazw lokalnych, niekoniecznie powiązane historyczną tradycją. Wydarzenia wojenne i powojenne „odniemczanie” przestrzeni i wszystkich sfer życia na Śląsku wpłynęło również na liczbę i stan zachowania dokumentów – danych, które pozwoliłyby na odtworzenie lub poznanie nazw lokalnych z przeszłości. Ma to pewien wpływ na powodzenie próby zidentyfikowania i opisów procesów, które doprowadziły do powstania współczesnej toponimiki lokalnej. Ponieważ źródła danych są dość skromne, przekłada się to na stworzenie tylko pewnego zarysu etapów rozwoju nazw lokalnych na Śląsku po II wojnie światowej. Wyraźnie jest to obraz niepełny.

W dobie gwałtownych przemian cywilizacyjnych (globalizacji, unifikacji) kondycja nazw lokalnych wydaje się nienajlepsza. Współczesne przemiany społeczeństwa ostatnich dwudziestu lat, postęp gospodarczy i cywilizacyjny, transformacje demograficzne i społeczne (zwłaszcza w obrębie rodziny), dewaluacja przekazu ustnego

jako narzędzia kreacji więzi rodzinnych, społecznych i przestrzennych (tożsamości lokalnej), prowadzą nieuchronnie do ubożenia i ujednolicenia nazewnictwa lokalnego.

5. Badania

W celu prześledzenia zmian ilościowych i jakościowych, jakie zaszły w toponimice lokalnej wybranych miejscowości i ich okolic, porównano wybrane materiały kartograficzne (w tej samej skali): przedwojenne arkusze mapy topograficznej *Messtischblatt* z mapą obrębową wybranych powiatów z lat sześćdziesiątych oraz mapami turystyczno-krajoznawczymi głównie wydawnictwa PLAN, specjalizującego się w tematyce śląskiej. Celowość przedsięwziętych porównań uzasadnia przekonanie, iż pomimo że mapy, tak przedwojenne jak i powojenne, w nikłym stopniu odzwierciedlają rzeczywistość bogatą przestrzeń toponimiczną, to zmiany, jakie zaszły w odniesieniu do umieszczanych na nich zwyczajowo nazw lokalnych (miejscowych i terenowych: topograficznych, rzadziej polnych czy drogowych) ilustrują ogólne negatywne tendencje w lokalnej onomastyce.

W drugim nurcie studiów nad toponimiką lokalną przeprowadzono badania terenowe, mające na celu rozpoznanie współczesnej przestrzeni toponimicznej wybranych miejscowości (wraz z najbliższym otoczeniem), obejmujące 47 wywiadów. Miały one miejsce w wybranych miejscowościach (Chełmsko Śląskie i Raclawiczki) i zostały przeprowadzone z przedstawicielami najstarszych mieszkańców, a także osobami, które z racji zawodu, funkcji lub zainteresowań powinny mieć wiedzę na temat nazw lokalnych (w tym przypadku wiek nie odgrywał roli). Przy wyborze osób badanych starano się również dotrzeć do reprezentantów różnych grup wiekowych.

Wybór miejscowości Śląska, w których przeprowadzono badania, był nieprzypadkowy. Chełmsko Śląskie w Sudetach i Raclawiczki w Kotlinie Raciborskiej to dwie odmienne jednostki osadnicze, zarówno pod względem cech przestrzennych, funkcjonalnych, społeczno-ekonomicznych, a na wet narodowościowych. Obie miejscowości reprezentują również dwie odmienne koleje losów – skutków zmian terytorialnych po II wojnie światowej. Wybór kontrastowych (tab. 1) pod wieloma względami badanych jednostek pozwolił w rezultacie na uchwycenie maksimum czynników i uwarunkowań mających znacznie w analizie zmian nazw lokalnych na Śląsku.

⁴ W ramach polityki „jedno państwo – jeden naród – jeden język” w wielu państwach Europy Zachodniej przeprowadzano czystki językowe, polegające na wprowadzeniu powszechnego prymatu języka państwowego, a zepchnięciu pozostałych (także regionalnych) w sferę życia prywatnego lub na ich całkowitym wyrugowaniu z życia publicznego, społecznego, a nawet rodzinnego (R. Szul 2009). Język jest więc tu podwaliną tożsamości i dumy narodowej. Czystość języka narodowego umacnia prestiż władzy, a on sam staje się głównym narzędziem nacjonalizacji i indoktrynacji w duchu jedynie słusznej „idei narodowej”.

Tab. 1. Chełmsko Śląskie i Raclawiczki – porównanie

Cecha	Chełmsko Śląskie	Raclawiczki
Region	Dolny Śląsk	Górny Śląsk
Liczba ludności (przybliżona)	2600	850
Status miejscowości	Wieś (miasto zdegradowane)	Wieś parafialna
Warunki topograficzne	Teren górski	Teren nizinny
Ludność	Przesiedleńcy – powiaty nowosądecki, starachowicki, Wileńszczyzna, Podole	Miejscowi – około 90%, 40% deklaruje narodowość niemiecką
Główne zajęcia ludności	Przemysł, handel, praca za granicą, rolnictwo	Rolnictwo, przemysł, praca za granicą
Związki emocjonalne (historyczne) ludności z krajobrazem	Polska środkowa, wschodnia, Kresy	Górny Śląsk, Niemcy
Charakter związku z krajobrazem	Brak ciągłości	Ciągłość
Struktura rodziny	Rodzina nuklearna	Rodzina wielopokoleniowa, gospodarstwo domowe wielopokoleniowe

Źródło: opracowanie własne

6. Typologia i liczba toponimów oraz ich współczesne rozmieszczenie

Wyniki przeprowadzonych wywiadów pozwoliły na ustalenie obecnej sytuacji nazw lokalnych w wybranych miejscowościach i na pewne, ostrożne uogólnienia dotyczące Śląska. Stwierdzono istotne różnicowanie w odniesieniu do liczby nazw lokalnych, szczegółowości ich treści, nawarstwiania się nazw oraz powszechności ich znajomości i rzeczywistego stosowania w życiu codziennym (tab. 2). Podstawową przyczyną są (upraszczając) wydarzenia z roku 1945 i ich konsekwencje.

W przypadku Raclawiczek (por. ryc. 2 i 3)

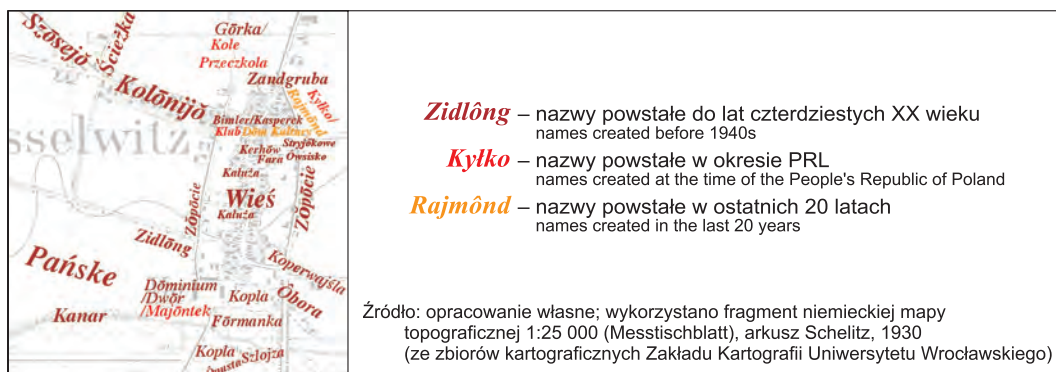
mamy kompletną mapę toponimiczną (nazw lokalnych). Nazwy lokalne tworzą gęstą sieć toponimów, opisującą kompletnie krajobraz Raclawiczek i okolic, spełniającą ważną rolę w relacjach społecznych i organizacji życia. Są tam wręcz niezbędne.

W Chełmsku Śląskim nazwy lokalne w porównaniu z Raclawiczkami tworzą wybrakowaną, niepełną mapę toponimiczną (w stosunku do rozległości przestrzeni i bogactwa istniejących tu form krajobrazu naturalnego i kulturowego) (ryc. 4). Ponadto ich znajomość nie jest powszechna, stąd nie pełnią istotnej roli w relacjach społecznych i organizacji życia. Są w zasadzie elementem uzupełniającym nazewnictwo

Tab. 2. Współczesne toponimy Chełmska Śląskiego i Raclawiczek

Miejscowość – liczba wywiadów	Chełmsko Śl. – 30	Raclawiczki – 17
Liczba nazw lokalnych	40	101
Miejscowe	16	40
Terenowe, w tym (szacunkowo):	24	61
– polne	1	30
– leśne	4	7
– związane z ukształtowaniem terenu	10	1
– wodne	4	8
– drogowe	4	14
– pozostałe	1	1
nawarstwianie się nazw (więcej niż jedna nazwa dla miejsca)	sporadycznie	wielokrotnie
powszechnie znane	kilkanaście	około 40

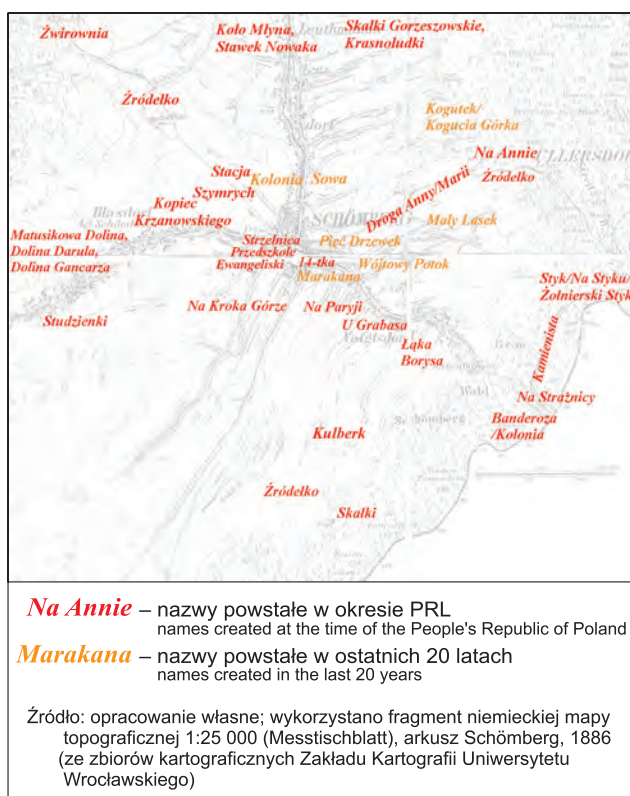
Źródło: opracowanie własne

Ryc. 3. Wybrane nazwy lokalne centrum Raclawiczek
Fig. 3. Selected local names of the center of Raclawiczki

oficjalne. Najwięcej nazw lokalnych Chełmska Śląskiego to nazwy odnoszące się do głównych form rzeźby, co wydaje się oczywiste, biorąc pod uwagę charakter ukształtowania terenu. W Raclawiczkach również zaznacza się związek z krajobrazem i dominującymi formami użytkowania ziemi, ale również często znajdujemy odniesienia do form własności. Znacząca dysproporcja na korzyść Raclawiczek zachodzi natomiast przy porównaniu obu miejscowości pod względem liczby nazw miejscowych, a zwłaszcza polnych.

Związki z toponimią przedwojenną w obu badanych miejscowościach okazały się krańcowo odmienne. W przypadku Raclawiczek możliwe okazało się, na podstawie wiedzy respondentów (ale nie z materiałów kartograficznych), odwołanie etapów rozwoju nazw lokalnych w okresie co najmniej kilkudziesięciu lat, a w wielu przypadkach całego wieku (na przykład: *Dominium/Dwör/Majöntek*, *Bimler/Kaspepek/Klub/Döm Kultury*)⁵. W ścisłym związku z tym w wielu nawarstwiających się nazwach lokalnych dobitnie odzwierciedlają się przemiany spo-

Ryc. 4. Nazwy lokalne Chełmska Śląskiego
Fig. 4. Local names of Chełmsko Śląskie

⁵ W przypadku nazw dotyczących Raclawiczek zastosowane znaki, zgodnie z propozycją zapisu alfabetu śląskiego podaną przez „Grupę roboczą ds. kodyfikacji języka śląskiego”, mają w przybliżeniu następujące brzmienie: ô – pośrednie między „o” a „u”, ô – podobne do sylaby „ei”, ô – podobne do sylaby „lo”, e – na końcu słowa pośrednie między „e” a „y”.

łeczno-gospodarcze i polityczne kraju oraz regionu (*Szkoda/Gees*, *Farske/Kyłko/Rajmund*), pokazując miejsce społeczności w procesach przemian i jej stosunek do nich. Geneza nie-

wielu nazw ginie w „pomroce dziejów” (*Öbora*, *Koperwajśła*, *Zödole*), a respondenci komentowali, że daną nazwę znają od zawsze lub że ich rodzice tak mówili, więc i oni też (*Šwinskö Pelsia*, *Farske*).

W Chełmsku Śląskim wiadomo jedynie, że wszystkie nazwy lokalne, poza ewentualnie jedną, powstały w okresie powojennym (por. ryc. 4). Stwierdzono bowiem, iż etymologia nazwy *Kulberk* może być związana z wcześniej istniejącą nazwą (niem. *Gold berg*). Natomiast zaledwie o kilku nazwach można powiedzieć, że powstały w okresie ostatnich kilkunastu lat. W nazwach potocznych Chełmska Śląskiego, ze względu na krótki okres ewolucji oraz cywilizacyjny „punkt początkowy”, od którego zaczęło się formowanie nowej rzeczywistości na „Ziemiach Odzyskanych” (określony etap rozwoju społeczno-ekonomicznego), nie są zapisane np. zmiany rozwoju osadniczego (wyjątkiem jest tu nazwa *Kolonia* na określenie rozbudowanego w latach osiemdziesiątych osiedla bloków mieszkalnych) miejscowości w dłuższym okresie czy też przemiany stosunków własnościowych (ziemi i mienia). Nie zachowała się natomiast pamięć o zmianach z okresu międzywojennego (włączenie do miasta wsi *Voigtsdorf*). Pomimo, że oficjalnie część Chełmska nosi dziś nazwę *Wójtowa* (widnieje ona na mapach), nie istnieje powszechna świadomość historycznej odrębności tej części Chełmska, a nazwy, zarówno niemiecka *Voigtsdorf* jak i *Wójtowa*, nie są ani znane ani używane.

W obu badanych miejscowościach przestrzeń toponimiczna wykracza poza ramy administracyjne miejscowości, wyznaczając tym samym przestrzeń eksploracji mieszkańców – codziennej lub okazjonalnej, ale o określonej częstotliwości. Najwięcej toponimów koncentruje się w centrum lub jego najbliższym otoczeniu, przy czym prawidłowość ta jest wyraźniej widoczna w przypadku Chełmska Śląskiego niż Raławiczek, gdzie toponimy rozkładają się mniej więcej równomiernie w całej miejscowości. Potwierdza to, że Chełmsko Śląskie, miasto zdegradowane, ale z wyraźnie miejskim charakterem utrwalonym w zabudowie (historyczny rynek, kamienice, kościoły w centrum) zachowało swój miejski charakter, gdzie życie mieszkańców toczy się głównie wokół centrum. Słabsze związki z krajobrazem obrazuje tu również fakt, że nazwy stosowane przez mieszkańców odnoszą się głównie do obiektów o charakterze punktów (obiektów naturalnych lub antropogenicznych)

niż konkretnej, ograniczonej przestrzeni. Jeśli nawet te ostatnie nazwy są tworzone, to ich zasięg przestrzenny jest raczej niejasny (*Kulberk*, *Resztówka*).

Z uwagi na wymianę ludności po 1945 roku oraz ścisłą kontrolę granic w okresie powojennym, we współczesnej toponimice Chełmska Śląskiego właściwie zupełnie nie odzwierciedla się przygraniczny (międzykulturowy) charakter przestrzeni językowo-kulturowej (M. Łesiów, M. Olejnik 2005). W okresie przedwojennym na terenie całego Dolnego Śląska (o czym była już mowa), nie tylko ścisłego pogranicza, nawet w nazewnictwie oficjalnym istniał zbiór nazw odzwierciedlających złożone stosunki historyczne i etniczno-osadnicze regionu (nazwy o słowiańskiej etymologii). Taka sytuacja we współczesnej przestrzeni nazewnictwa Chełmska Śląskiego i terenów bezpośrednio sąsiadujących z Czechami właściwie nie zachodzi (zarówno w zakresie czeskich, jak i niemieckich wpływów kulturowych).

W Raławiczkach, przy pewnej, nieznaczącej koncentracji nazw lokalnych w centrum wsi, generalnie rozmieszczone są one na obszarze całej miejscowości i terenów przyległych (pól, lasów), prawie nie pozostawiając pustych, nie nazwanych przestrzeni. Geografia codzienności mieszkańców tej kiedyś wybitnie rolniczej miejscowości obejmowała całą przestrzeń, zarówno wewnątrz, jak i poza osadą. Współcześnie, w wyniku odejścia większej części mieszkańców od pracy na roli kurczy się przestrzeń toponimiczna. Widoczne jest to zarówno w zahamowaniu tempa rozwoju nazewnictwa lokalnego, szczególnie nazw terenowych, jak i w wyjąłowieńiu treści znaczeniowych wielu toponimów.

W przypadku Raławiczek rozmieszczenie toponimów wskazuje raczej na istnienie wielu przestrzeni społecznych interakcji – w toponimach zapisana jest m.in. historia rozwoju osadniczego miejscowości w dłuższym okresie.

7. Przestrzeń toponimiczna

Toponimika lokalna tworzy różne przestrzenie opisywane toponimami, które kształtują różnorodne krajobrazy mentalne. Takie subiektywne, oparte na indywidualnej percepcji, wyobrażone krajobrazy mają odmienne znaczenie dla różnych grup mieszkańców. Wiek ma tu decydujące znaczenie: inaczej interpretują i nazywają je ludzie starsi, inaczej młode pokolenie.

Przestrzenie te ewoluują, nakładają się na sie-

bie – to trwający nieraz wiele lat proces wzbogacania i jednoczesnego ubożenia ich zasobu, a w konsekwencji utrzymywania się stanu równowagi między tym co nowe, a tym co podlega w toku ewolucyjnych przemian zatraceniu. W Raclawiczkach najwięcej nazw funkcjonujących powstało przed I wojną światową, ale nie potrafimy wskazać momentu początkowego tego okresu; na pewno jest to co najmniej XIX wiek (por. ryc. 2 i 3). W okresie PRL powstały nowe, a i w ostatnich dwóch dekadach przybyło kilka nazw.

Różne przestrzenie toponimiczne przenikają się wzajemnie, znajdując wspólność tam, gdzie znaczenie miejsc ma charakter uniwersalny i weszło w skład znanej powszechnie historii lokalnej (w Raclawiczkach między innymi nazwy: *Zandgruba*, *Zöpöcie*, *Zidlöng*, *Pańske*, *Farske*, *Kolönijö*, *Kerhöw*, *Majöntek*, *Popowiec*, *Fara*, zaś w Chełmsku Śląskim np. nazwy: *Kulberk*, *Na Annie*, *Skalki*, *Banderoza*).

Zdarza się jednak również, że specyficzne krajobrazy mentalne funkcjonują równolegle (paralelizm) – dzieje się tak np. w przypadku zamkniętych środowisk społecznych czy subkultur, a sytuacja ta dotyczy również relacji nazewnictwa oficjalnego do potocznego.

W przypadku Chełmska Śląskiego mamy ponadto do czynienia ze specyficznym paralelizmem przestrzeni toponimicznych: dopóki żyją dawni mieszkańcy Chełmska, istnieć będą zapewne dwa, całkowicie różne krajobrazy toponimiczne miejscowości: jego dawnych i dzisiejszych społeczności⁶.

W Raclawiczkach mamy do czynienia z jeszcze jednym rodzajem paralelizmu – dotyczy on współistnienia nazewnictwa urzędowego i lokalnego. Nazwy lokalne i nazwy oficjalne stanowią tu często dwie odrębne płaszczyzny toponimiczne – rzadko, chociaż coraz częściej zachodzące na siebie. Oficjalne nazwy były i są przyjmowane z oporem, rozumianym tu raczej jako ignorowanie, niezwracanie uwagi niż protestowanie przeciw lub jakakolwiek aktywność w tym względzie. Nazwy ulic wprowadzone w Raclawiczkach w latach sześćdziesiątych już powoli wypierają z użycia nazwy lokalne, zwłaszcza w młodym pokoleniu, jednak nadal wiele osób ich używa i nie zna niektórych nazw oficjalnych (*Ścieżka* – ul. Żeromskiego, *Kolönijö* – *Ópolskö*). Podobnie w przypadku nazwy lasu *Popowiec* nikt z bada-

nych nie zna oficjalnej nazwy, która brzmi Las Popowicki.

W Chełmsku Śląskim zinwentaryzowane przestrzenie toponimiczne odnoszą się przede wszystkim do dwóch rodzajów krajobrazów: dzieciństwa (*Sowa*, *Na Kroka Górze*, *Kogutek*, *Pięć Drzewek*, *Kaskaderka*) i czasu wolnego (*Kulberk*, *Matusikowa Dolina*, *Dolina Gancarza*, *Dolina Darula*, *Żwirownia*). Wyraźnie zauważalny jest niemal zupełnie brak nazw związanych z użytkowaniem terenu, pomimo że miejscowość formalnie ma status wsi, a część mieszkańców utrzymuje się z pracy na roli.

8. Funkcje toponimów lokalnych

Toponimy, w tym lub może przede wszystkim nazwy lokalne mogą spełniać różnorodne funkcje. W badanym przypadku można wskazać funkcje faktograficzne, gdy nazwy są zapisem barwnych lub znaczących epizodów historii lokalnej (*Stryjökowe Ówsisko*, *Plama*, *Rajtba-na*), przemian społeczno-gospodarczych (*Kyłko*, *Óbejzöng*, *Majöntek*, *Gees*), osadniczych (*Wieś*, *Zidlöng*, *Kolönijö*, *Zöpöcie*), krajobrazowych (*Poramby*, *Görka*, *Małyj Las*), stosunków własnościowych, najczęściej już historycznych (*Pańske*, *Farske*, *Dziedzicke*).

Ponadto toponimy te pełnią funkcje socjologiczne jako specyficzny komentarz do rzeczywistości, sposób na oswojenie przestrzeni. W Chełmsku Śląskim jest to *Kopiec Krzanowskięgo* (wysypisko) od nazwiska jednego z pionierów Chełmska, przedstawiciela władz lokalnych, *Marakana* jako nazwa trawiastego, wiejskiego boiska do gry w piłkę nożną czy wreszcie *Banderoza*, dzisiejszy ośrodek wypoczynkowy „Zadrna”, teren ze względu na peryferyjne, przygraniczne położenie, stanowiący również dzisiaj swoisty Dzikie Zachód Chełmska Śląskiego. Podobnie jest w Raclawiczkach. *Förmanka* przypomina o podziale należącej do *Dworu* łąki na tak małe kawałki, że skoszoną trawę można było zebrać na jedną furmankę. A że było jej naprawdę mało uświadamia nam fakt, iż furmanki te ciągnęły krowy.

Wiele nazw lokalnych służy jako geograficzne markery, punkty odniesienia w topografii miejscowości (*Koło Mlyna*, *Koło Przedszkole*, *Koło Rożna*, *Kole Godönia*, *Przi Krzyżu*, *Kole Kapliczki*, *Kole Drejera* itd.). Generalnie w Raclawiczkach najwięcej nazw lokalnych spełnia funkcję geograficznych markerów, bowiem prawie wszystkie nazwy, jeśli nie w pierwszej,

⁶ Fragmentarycznie informuje nas o tym mapa topograficzna 1:25 000, arkusz Schömborg (Chełmsko Śląskie) oraz E. Meatschke (1929).

to w drugiej kolejności ułatwiają użytkownikom organizację przestrzeni, lokalizację obiektów lub zdarzeń czy określenie kierunków. Ponadto nazwy te określają ramy przestrzeni społecznych interakcji.

Pełniej wymienione funkcje, z racji swojej ciągłości, spełniają nazwy stosowane w Raclawickach; nazwy używane przez mieszkańców Chełmska Śląskiego mają znaczenie raczej pomocnicze. Mieszkańcy tej sudeckiej miejscowości powoli, sporadycznie, wybiórczo, w specyficznych warunkach tworzyli nowe nazwy; jest ich stosunkowo mało i tylko część jest stosowana lub znana powszechnie. W tym samym czasie w Raclawickach procesy nazewnictwa trwały nieprzerwanie, prawie bez zakłóceń i nowe nazwy uzupełniały zbiór już istniejących, w sporadycznych przypadkach zastępując stare.

Znacząca część używanych przez mieszkańców nazw lokalnych ma charakter opisowy, nawiązując do wybranych przedmiotów środowiska przyrodniczego (*Skalki, Żródlecko*), rzadziej kulturowego (*Anna, Na Annie*). Część odnosi się do nazwisk mieszkańców (*Kole Godonia, Kole Morawca, Kasperek, Jōska, Emil*), a wiele z nich to nazwy dzierzawcze (*Pańskie, Farske, Mońskie, Dolina Gancarza*).

Funkcje faktograficzne są niezwykle ważne, szczególnie w przypadku małych miejscowości, bowiem w nazwach lokalnych, w ich treści zapisana jest najbogatsza, niejednokrotnie jedyna wersja historii społeczności lokalnej. Ze względu na sam nośnik (zmienny, skrajnie nietrwały) czyli słowo mówione, taka historia lokalna podlega wielu ograniczeniom. Groźniejszy od tego jest jednak sam brak lub zanik nośnika, czyli nazw lokalnych, gdyż wraz z nimi bezpowrotnie zatracą się istotna część dziedzictwa kulturowego. Zanik nazw lokalnych lub zahamowanie ich rozwoju występuje współcześnie w obu miejscowościach, co jest związane przede wszystkim z wymieraniem najstarszego pokolenia, dla którego historia lokalna wraz z toponimami była

istotnym elementem kształtowania tożsamości. Na to nakłada się brak zainteresowania nazewnictwem lokalnym, a tym samym zaprzestanie jego stosowania przez młode pokolenie (choć w Raclawickach mniej wyraźnie). Nałożenie się dwóch procesów może doprowadzić wprawdzie do likwidacji wielu funkcji nazw lokalnych, a w ostateczności do ich usunięcia ze świadomości i z krajobrazu.

9. Prognoza

Chociaż przeprowadzone badania nie napawają optymizmem, bowiem respondenci prawie jednomyślnie uznawali, iż współcześnie nazwy lokalne powoli giną niczym nie zastępowane lub ustępujące pola nazewnictwu oficjalnemu, naszym zdaniem pojawiają się symptomy pozwalające na odrobinę optymizmu w kwestii ich dalszych losów. Historia, a zwłaszcza historia lokalna staje się wręcz modna, coraz częściej również ta regionalna i rodzinna, wciąż nie całkiem suwerenna, lecz stopniowo uwalniająca się od nakazów, ambicji i bieżących interesów politycznych. Świadczy o tym aktywność stowarzyszeń miłośników lokalnej historii, ciekawość przeszłości, zwłaszcza tej dotąd niezbadanej, odchodzącej w przeszłość wraz z nestorami miejscowych społeczności. Wobec kryzysu relacji rodzinnych i zakłóceń przekazu międzypokoleniowego te działania stwarzają szanse na zachowanie nazw lokalnych. Będzie to jednak tylko archiwizowanie nazw, ich zakonserwowanie choćby w postaci opracowań naukowych, mało zaś prawdopodobna jest ich (re)witalizacja czy wspomaganie rozwoju. Szczególnie dobrze widoczne jest to w przypadku Chełmska Śląskiego (Dolnego Śląska), zaś w Raclawickach (na Górnym Śląsku) wobec dobrej znajomości nazw lokalnych wśród niektórych przedstawicieli młodego pokolenia, procesy zanikania tych nazw nie są przesądzone.

Literatura i źródła

Archiwum Państwowe w Opolu, zesp. *Flurnamen – Mittelstelle für Heimatkunde Oppeln*. sygn. FL-825/1-4 oraz sygn. FL-571/1-13.
 Łesiów M., Olejnik M. (red.), 2005, *Mikrotoponimia na pograniczach językowo-kulturowych*. Lublin: Wydawn. UMCS.
 Meatschke E., 1929, *Orts and Flurnamen*. W: *Heimatsbuch des Kreises Landeshut i. Sch.* Landeshut: Armin Werner's Buchdruckerei, s. 333–345.

Mapa topograficzna 1:25 000 (*Messtischblatt*), arkusz *Schelitz* (Chrzelice), 1930.
 Mapa topograficzna 1:25 000 (*Messtischblatt*), arkusz *Schömberg* (Chełmsko Śląskie), 1886.
 Pomian K., 2006, *Historia. Nauka wobec pamięci*. Lublin: Wydawn. UMCS.
 Szul R., 2009, *Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne*. Warszawa: Wydawn. Naukowe PWN.

Urbańczyk S., Kucala M. (red.), 1999, *Encyklopedia języka polskiego*. Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich.

Wolnicz-Pawłowska E., 2005, *Standaryzacja narodowa mikrotoponimów na pograniczach językowych*.

Stan obecny, perspektywy, postulaty. W: *Mikrotoponimia na pograniczach językowo-kulturowych*. Red. M. Łesiów, M. Olejnik, Lublin: Wydawn. UMCS, s. 165–179.

Recenzował prof. dr hab. Janusz Gołaski

Changes of local names of Chełmsko Śląskie and Raclawiczki in XXth century as an example of geographical research of toponymic space of Silesia

Summary

Keywords: local names, toponyms, Lower Silesia, Upper Silesia, toponymic space

Toponomastic research is rarely conducted by geographers. Such research is however essential at the time when many local names are disappearing, because they contain often underrated and unused information about human relations with the environment. They tell how Man cultivated the Land, how he dominated the landscape and described his daily environment. Thus local names can add to the research of XXth century geography, history, culture, society and economy.

Two locations were selected for the research, Chełmsko Śląskie in the Lower Silesia and Raclawiczki in the Upper Silesia. They differ in many respects. Differences in spatial, functional, economic and social characteristics and different history made it possible to account for factors which could have affected the state and changes in local toponymy. Due to the lack of source data about local names, field research tur-

ned out to be necessary. 47 interviews were conducted (30 in Chełmsko Śląskie and 17 in Raclawiczki), with respondents chosen with the method of purposive sampling. As a result a set of 150 local names (40 in Chełmsko Śląskie and over 100 in Raclawiczki) was assembled, which in most regards can be treated as complete.

The article discusses changes in local toponymy, accounting for historic, landscape and social conditions. It points out variety of toponymic spaces which can overlap or exist separately and independently, sometimes at the same location. Analyzed local names carry various functions. Most important functions are: descriptive, sociological, factographic. It seems that in most cases local names serve as 'geographic markers'.

Most interviewees unanimously agree that perspectives of development of toponyms are not optimistic. Therefore it is even more important to preserve or at least archive local names.

Translated by M. Horodyski

